

Зэрэг хамгаалаагүй эрдэмтэн

ЭХЯ-ны орлогч сайд асан С.Шаадай “Туулсан замаа эргэн харахад” номондоо:

“... Тарваган тахлын төв станцыг байгуулахаас нь эхлээд их эмч Ш.Самбуу, Л.Даваа, Ц.Отгон, зоологич Ж.Дэмбэрэл нар гол үүргийг гүйцэтгэж байлаа...” гэж тэмдэглэсэн байдаг. Ж.Дэмбэрэл хэнээс ч дутахгүй суралцахын сацуу Н.Винокуровын “Эрэлхэг гурав” туужийг орчуулан ном болгож гаргажээ. Тарваган тахлын станцад зоологич-хэлмэрчээр томилогдон очсон цагаас эхлэн шинжилгээ судалгааны их ажлын төлөө идэх хоол, унтах нойроо хасан зүтгэж явсан нэгэн. Анхны эмнэлэг-биологийн нэр томъёоны тайлбарыг хийж Б.Ринчен, Ц.Дамдинсүрэн, Б.Содном, Я.Цэвэл, Н.Жагварал нар комисст нь байдаг Улсын нэр томъёоны комиссын хурлаар батлуулж тусгай ном болгон гаргахад Б.Ринчен:

-Дэмбэрэл ээ, чи их зөв юм хийлээ. Харийн хэлэнд хөтлүүлэхгүй төрөлх монгол нэршсэн нэр томъёотой болно гэдэг бага юм биш! Ганц үг ч ганцаддаггүй юм шүү гэсэн нь их урам өгсөн гэдэг.

Ж.Дэмбэрэл өгүүлрүүн:

- Үг гэдэг хэцүү! Оносон оноосон нэр томъёо гэдэг чинь шинжлэх ухааны нээлт шүү дээ. Махчин шувууг манайхан “жигүүртэн” гэдэг. Энэ бол буруу. Монгол ардын дуу “Эр бор харцага” дуунд

Эр бор харцаганд минь уу

Шигүүргэндээ хүчтэй гэж дуулдаг.

Махчин шувууг жигүүртэн биш “Шигүүрэгтэн” гэж нэрлэх нь илүүтэй онож байгаа юм.

“Араатан” гэж араатай болгоныг хэлдэг юм бол өвсөн тэжээлт гөрөөн араатай шүү дээ. “Арьяатан” гэдэг үг авианы сунжралтаас болж араатан болчихсон юм шиг байгаа юм. “Ари” гэдэг язгуур үгийн үндэс нь соёо гэсэн монгол үг. Чоно бахь мэт бие биерүүгээ салаавчлан орсон соёоныхаа дэмээр хоолоо олж иддэг амьтан! Зуусан л бол тавьдаггүй тэр зэвсэг нь нэрийнхээ илэрхийлэл болж уг нь “соёотон” хэмээх нь зөв юм даа. Ганц үгний төлөө Б.Ринчен багшийн айлдсанаар “ганцдахгүй юм шүү!” гэж хөөцөлдсөөр “үг үсэргэж эрдэмтэн мэргэдтэй санал бодлоо хуваалцаж явлаа. “Хархыг л харх гэнэ”, “Тахал тэлээ хурга биш” гэх мэт олон арван өгүүлэл бичиж мэтгэлцэж явлаа. Миний сүүлийн үеийн судалгаа шинжилгээний бүтээлүүдэд “Чумаа”, “Очог” гэдэг хоёр үг олон гарч хүмүүсийн анхаарлыг ихэд татаж байгаа.

Улс төрийн зүтгэлтэн, биологийн ухааны анхны эрдэмтэн Д.Цэвэгмид гуай А.Г.Банниковын “Адгуусан амьтдыг хайрлан хамгаалцгаая” номын орчуулгыг нь Улаанбаатараас олж аваад Хэнтийд

очихдоо “Эрхэм нөхөр Ж.Дэмбэрэл дэгээн энэхүү номыг орчуулсанд халуун баяр хүргэе. Д.Цэвэгмид. 1983-10-30. Өндөрхөөн” гэж гарын үсэг дурсгажээ.

Ж.Дэмбэрэлийн туулсан амьдралын замнамдаа! ЗХУ-ын ЭХЯ-ны орлогч сайд асан эрдэмтэн Н.Пастухов болон доктор профессор В.В.Кучерук, Д.И.Бибииков нарын нээлт, бүтээлүүдэд Ж.Дэмбэрэлийн суурь судалгааг олонтаа дурдсан иш татсан байдаг нь нэгийг хэлээд байх шиг! “Дэлхийн тахлын голомт”, “Төв Азийн тарваган тахлын мэдээлэл”, БНХАУ-ын Өвөрмонголын “Эрүүл мэндийн мэдээ” сэтгүүлүүдэд Ж.Дэмбэрэлийн судалгааны материалуудыг шүүрэн авч олонтаа нийтэлсэн байдаг нь санамсаргүй хэрэг огт биш гэлтэй. 1973 онд Чита мужид болсон олон улсын семинарт өөрийн биеэр оролцох завшаан олдож тавьсан илтгэл нь олны анхаарлыг зүй ёсоор татаж эрдмийн цол зэрэггүй гэхээр толгой сэгсрэн харамсаж байхыг нь нүдээрээ харж, чихээр сонссон хүн байдаг юм билээ.

Ж.Дэмбэрэлийн төрөлх шударга зан чанар нь дээшээ халгаатай хүн мэт ойлгогдон элдвээр хавчигдаж эрдмийн цол зэрэг хамгаалчих бололцоогоо хаалгаж явснаас биш дэргэдэх нөхдөдөө түшигтэй, доод хүмүүстэй халамжтай нэгэн. Хийх л юмаа хийж явья гэсэн нэгэн үзүүрт сэтгэлээр зүтгэж “Монгол Улсын байгалийн голомтот халдварт өвчний газар зүйн мужлал”, “Тарваганы тархац байршил, нягтаршил” зэрэг томоохон судалгааг газар нутаг дээр нь хийж Монгол Улсын газрын зурагт оруулан, тусгай өнгөт атласны эх зохиогч болсон байна. Овог нь шахуу болсон “Тарваган тахлын станц”-ынхаа тулгын чулууг тулалцан голомтыг нь бадраахын сацуу хортон мэргэчид устгах товчооны анхны дарга, Баян-Өлгий, Дорнод, Баянхонгор аймгуудын Байгалийн голомтот өвчнийг эсэргүүцэн судлах төвүүдийг байгуулж хөл дээр нь босгосон хүн. Үлийн цагаан оготно үүрлэсэн Туулын хөндийгөөс өөрийн ажлын гараагаа эхэлсэн тэрбээр 18 аймгийн 100 сая га бэлчээрийн талбайд 20 мянга гаруй нян тээгч амьтныг шинжилгээнд оруулж 100-гаад цэг газарт тарваган тахлын голомт илрүүлж дөрвөн удаа хүн, амьтдын өвчлөлийн тахлын голомтонд ажиллаж байжээ.

Тахлын голомт! ... 1960-аад онд Очирваань шүтээнтэй их уулсын сав газарт гарсан тахлын голомтыг магадлаад хөл хорьж, цээр тогтоон тарвага агналтыг зогсоосныхоо төлөө улс эх орны эдийн засагт ноцтой хохирол учруулан тарвага агналтын улсын төлөвлөгөө тасалсан хэргээр баалуулан нутаг заагдаж явсан нэгэн бол Ж.Дэмбэрэл. Хожим нь ЭХЯ-ны орлогч сайд асан С.Шаадай дээгүүр тушаалын хүмүүст учрыг тайлбарлан ятгаж ухуулан

сэнхрүүлсний ачаар арай гэж цагаадсан гэдэг.

Өөрийгөө академич О.Шагдарсүрэн, профессор Аударын Дашдорж нарын ууган шавь нарын нэг гэж бахархан дурсаж, дуртгал номондоо бичсэн байхад анагаах ухааны дэд доктор Д.Батсүх, Ж.Батболд, Н.Баваасан нар Ж.Дэмбэрэлийг эрдэм ухаанд дөрөөлүүлсэн багшаа гэдэг юм билээ. Хүний гавьяат эмч Ч.Оросоо хүүхэд ахуй цагтаа Ж.Дэмбэрэлийг дагалдан Монголын дорнодын хээр талд анх ажил амьдралын гараагаа эхэлж хээрийн хайгуулын ангид ажиллаж байснаа дурсан ярьдаг юм. Хийсэн юмтай, бүтээсэн бүтээлтэй байна гэдэг хүн болсны бахархал. Орчуулагч, нийтлэлч, яруу найрагч. Энэ үгнүүд Ж.Дэмбэрэл гуайд бас хамаарна.

Тэрээр “Гоцынхон” гэдэг найраглал туурвиж, олон зуун шүлэг бичиж, Хан хэнтийн “сүлд дууг” зохиож байсан ч өөрийнх нь хэлдгээр энэ бол “Миний хобби” гээд хэвлүүлдэг ном болгочихьё гэж бодсонгүй. Өөрийн бүтээлүүдээс “Би тэнгэрийн тамгатай хүн”-ээ арай дээр болсон гэж даруухан өгүүлнэ.

Ж.Дэмбэрэлийн ажил үйл, уран бүтээл нь ундрэн байхын ерөөл тавия.

“Эрүүл мэндийн мэдээ” сонин 1999он 11сар № 32 (056) Ж.Аханаасүрэн

Ахмад биологич Ж.Дэмбэрэл

Монгол эх орноо монгол түмнээн тахлаас авран хамгаалах үйлсэд, салхины доогуур нь бүү хэл нэрий нь сонсохдоо айж сэжиглэдэг тахлын системд орж, өөрийн амьдрал ажлынхаан залуу идэр насаа зориулжээ.

Нэг. Гадаадын мэргэжилтнүүд урилгаар ажилладаг тахал станц (өртөө)-г улсын чанартай том байгууллага институт (судлах газар) болгох саналыг дэвшүүлэн БНМАУ-ын СнЗ-ийн 1961 оны 510-р тогтоолоор Гоц Халдвартыг байгуулж, гоцын (тахлын) Дэмбэрэл гэж алдаршиж явсан гоцын анхны дарга мэргэжилтэн ажээ. Тахлын төв, хөдөөгийн салбаруудыг бэхжүүлэхэд өөрийн амьдралын 50 гаруй жилийг хүнд хортой нөхцөлд зориулжээ. Тухайлбал: Дорнод, Хэнтий, Баян-өлгий аймгуудын салбарыг шинээр байгуулан бэхжүүлэх, Монгол-Орос хоёр улсын хамтарсан отрядыг зохион байгуулахад өөрийн ар, гэр үр хүүхдээ орхин Дорнын тал хээрт 10-аад жил ажиллаж байжээ. Ер нь Дэмбэрэл гуйд яваагүй аймаг байхгүй, харин сүмүүд байдаг.

Анх аймаг сүмдэд хэдэн сар жилийн хугацаагаар тахал, тахлын голомт дарах, судлах, зөвлөх зэргээр ихэвчлэн томиллоор амьдралынхаа ихэнхийг морин дэр дээр ажиллаж өнгөрөөжээ. Албан мэдээгээр Алтай, Хангай, Говь хээрийн 18 (21) аймгийн 100 сая гаруй га талбайд олон арван

шинжилгээний отрядыг биечлэн зохион байгуулж, 20 мянга гаруй тахал тээгч амьтдыг шинжилгээнд оруулж, тахлын 100 гаруй цэгт голомтыг илрүүлсэн байна. Энэ хэдий хэмжээний тахлын байгалийн голомтыг дарж, эрүүлжүүлсэн мэдээ одоогоор хараахан хараагүй байна. Мөн тахал дамжуулагч мэрэгчид (тарвага, үлийн цагаан оготно, харх)-ын талаар эрдэм шинжилгээний олон арван өгүүлэл бичиж, нийтийн хүртээл болгосон. Тухайлбал: үлийн цагаан бол зөвхөн бэлчээр сүйтгэгч биш байгалийн өвчин тахал тараагч болохыг, түүнтэй яаж тэмцэх аргуудын талаар нийтэд зориулсан сурталчилгааны материал мөн хархын талаар ном бичиж, эрдэм шинжилгээний өгүүлэл гадаадад хэвлүүлсэн.

Шинээр олон зүйлийг санаачлан зурж зохион бүтээжээ. Тахалтай бөөс, бүүрэг, хачиг, шавьж түүх гар ажиллагааг техникжүүлэх зорилгоор, бүрхээр хэмээх төхөөрөмжийн зураг хөргийг нь өөрөө гаргаж, тэр үеийн төмрийн заводуур хийлгэн, гар ажиллагааг автоматжуулжээ. Байлдааны пуужин, шувууны буу, ХАА-н дүк машин, нисэх онгоцоор хор цацах аргуудыг өөрийн оронд нэвтрүүлсэн байна.

Хоёр. Дэмбэрэлийн ажлын хоёр дахь чиглэл болох эд хөрөнгийг сүйтгэгч, мөн өвчин тахал тараагч хортон (мэрэгч-шавьж-шимэгч)-ээс монголын хот суурин, хүн амыг хамгаалан, ариун цэвэр эрүүл ахуйг бий болгоход онол арга зүйг боловсруулан практик, олон асуудалд оролцон шийдвэрлэсэн өргөн мэдлэгтэй ачтан болно. Үүнд: 1956 он буюу 55 жилийн тэртээд болон байгалийн хортонтой тэмцэх анхны тасгийн ажиллуулж улмаар 1976 онд СнЗ-ийн 141-р тогтоол гаргуулан Хортон мэрэгчидтэй тэмцэх товчоог улс орны хэмжээнд, нийслэл, аймаг хотод шинээр зохион байгуулан удирдсан дарга мэргэжилтэн. Тахлыг идэвхтэй дамжуулагч, ахуйг идэвхтэй сүйтгэгч Хархыг монгол орны нөхцөлд судалсан анхны судлаач. Харх гэдэг нэрийг өөрөө өгч гадаад дотоодын хэвлэлээр сурталчилан, эрдэмтэн шавь нарыг ч төрүүлсэн байна. Өнөө үед Хархыг мэдэхгүй хүн монголд байхгүй болжээ.

Мөн гадаад орноос монгол (нийслэл)-д нэвтрэн ирсэн маш жижиг биетэй тун хөнөөлтэй хул шоргоолжийг устгах аргыг боловсруулан, хэрэглэх зааврыг гаргасан. н.Дэмбэрэл ахуйн хортонтой тэмцэхийн хамт, иргэний хувьд Яармаг, Баянзүрхийн гүүр, Их тэнгэрийн зам, цэнгэлдэх хүрээлэн, Богд уулын арын ногоон төгөлд мод суулгах, хот тохижуулах ажилд оролцон хүчээ өргөжээ.

Гурав. Дэмбэрэлийн ажил бүтээл нь шулуун дардан замаар биш атаа жөтөө, мулгуу мэдлэг, улс төрийн хорон бодлогын уршиг зэрэг багагүй бэрхшээлийг даван туулж амжилтанд хүрсэн байна.

1. Хангайн (Завхан, Баянхонгор зэрэг) тахлын байгалийн идэвхитэй голомтонд мэргэжлийн бодлогоор авсан шинэлэг арга хэмжээг мушгин

гуйвуулж, Эрүүлийг Хамгаалах Яамны коллегийн хурлаар цалин, мэргэжлийг бууруулан, хөдөө ажиллуулахаар шийтгэж, улмаар Намын Төв Хороо, засгийн газрын хянан шалгахад: н.Дэмбэрэл нь улсын эдийн засагт зориуд хор хүргэх гэсэн Дайчин вангийн угсааны феодал хэмээн матуулж хэдэн сараар ажил, цалингүй хохироож байжээ.

2. Томилолт дуудлагаар хөдөө гадаа ажиллаж байх үед нь хамт олны хурал цуглаанаар буюу дээд байгууллагаас шийдэж, санал болгосон шагнал урамшууллыг нь зувчуулсан байна. Жишээлэхэд:

- 1960-1970 оны үед Улаанбаатарыг тахлаас аварсан улсын нууц ажиллагаатай холбоотой дээд газраас шийдсэн “Нийслэлийн хүндэт иргэн” цол тэмдэг (30-40 жилийн өмнө)
- 1990 онд байгууллагуудын хамт олны саналаар олгохоор шийдсэн “Алтан гадас” одон (10 жилийн өмнө)
- 2001-03-15-нд хамт олны хурлаар 100% санал дэвшүүлсэн “Монгол Улсын Эрүүлийг Хамгаалахын Гавьяат ажилтан” цол бас л олгогдоогүй байна.

3. Ажлын зайлшгүй шаардлагаар дэвшигдэн хэрэгжсэн онол арга зүйн бүтээлээрээ эрдмийн зэрэг хамгаалахаар 1963 оноос эхэлсэн, ялангуяа Орос-Зөвлөлтийн эрдэм шинжилгээний байгууллага, эрдэмтэн багш нар нь шууд дэвшүүлэн кандидатын шалгалтыг өөрсдөө зохион байгуулан авч, дүнг 1973 онд албан ёсоор манай Академи болон ЭХЯ-нд ирүүлэн мэдэгдсэн шаардлагыг 10 жилээр сунжруулан улмаар замхруулжээ. Зарим сонин хэвлэл /1998 он/-д Дэмбэрэлийг цолгүй ч гэсэн эрдэмтэн хэмээн бодит үнэнийг илэрхийлсэн өгүүлэл сонин сэтгүүлд хэвлэгджээ.

Дөрөв. Эпизоотологи-эпидемиолги буюу байгаль-хүн ахуйн өвчин тахлын голомтыг судлаж, байгаль-экологийн зэрлэг нөхцөлд амьдарч буй малчид-нүүдэлчид тахалд илүү нэрвэгдэх боломжтойг, төвлөрөл суурин бий болохын хэрээр байгалийн өөрийн орны болон гадаадын элдэв хортон мэрэгч, шавьж гэр оронд нэвтэрч, өвчин тахлыг илүү дамжуулах аюултайг анхааран, тэдгээртэй хэрхэн тэмцэх онол арга зүйг боловсруулсан учир сонинд “цолгүй эрдэмтэн” хэмээн хэвлэгдэж байжээ.

• Тахал хортой нь байгалийн зэрлэг бүтээгдэхүүн учир хэдийд ч тэдний аюулд нэрвэгдэж болохыг ард түмэнд ойлгуулж, сурталчилах нь энэ чиглэлийн эрдэмзүйн мэдлэг хөгжөөгүй тэр үед маш чухал байсан.

• Үүнтэй холбогдуулан Монгол орны болон Төв Азийн тахлын байгалийн голомтыг аюулын зэрэглэлээр газар зүй-экологийн үүднээс ангилсан эрдэм шинжилгээний бүтээл нь онол-практикийн нууц түлхүүр болсон байна.

• Нөгөө талаар өвчин тахал тараадаг боловч эдийн засаг ба агнуурын ач холбогдолтой тарвага,

зурам эдгээр амьтдыг хүйслэн устгадаг өмнөх баримталсан хэвшлээс зайлсхийж, 1955 оноос агнаж, сийрэгжүүлэх шинэ аргыг нэвтрүүлж, улмаар тэдгээр амьтдыг биш гаднах шимэгч-бөөс бүүргийг устгах дэвшилтэт онол арга зүйг боловсруулж практикт нэвтрүүлсэн нь гадаадын эрдэмтэд өндрөөр үнэлэн сайшаажээ.

Тав. Биологи, барилга-эрүүл ахуй, анагаах ухааны чиглэлээр: Б.Ринчен, Ц.Дамдинсүрэн, Я.Цэвэл, Б.Содном, Ш.Лувсанвандан, Л.Мишиг, П.Хорлоо, Д.Цэвэгмид, Ж.Төмөрцэрэн нарын зэрэг суутнуудын талархал дэмжлэгийг хүлээсэн нэр томьёоны 2 толь (1959, 1972 онд) хэвлэгдэн олны хүртээл болжээ. Энэ толиудад н.Дэмбэрэлийн оноосон буюу шинээр бүтээсэн нэршил үгүүд нь Орос-Монгол толь 1982 оны, Я.Цэвэлийн 1966 оны Монгол хэлний товч тайлбар, 1997 оны Өвөрмонголын Монгол хэлний 7 түмэн үгийн толь, 2001 оны Большой Академический Монгольско-Русский (70000 үгтэй 4 боть) словарьд тус тус орж монгол үг хэлний үүцэнд хөрөнгө оруулалт хийжээ. Ер нь н.Дэмбэрэлийн эрдэм шинжилгээний бүтээл туурвил нь гадны (Орос, Өвөрмонголд), дотоодын сонин сэтгүүл, ном товхимолд хэвлэгдэн монгол туургатанд хүртээл болсон байдаг.

• Одоо н.Дэмбэрэл нь гавьяаныхаа чөлөөг ашиглан: Биологи-генетик-эмнэлэг, эдийн засаг, улс төр, газар зүй, физик-хими, астраноми, палентологи, бизнесийн зэрэг шинжлэх ухааныг хамарсан толийг: орос, грек-латин үгээс ишлэн, буриад, халимаг, тува, киргиз, түрэг хэл-толиноос үг шүүрдэж, алдуул үгийг уургалах, харь үгийн ноёрхолыг монголчлох, монгол үгийн үүц нөөцийг баяжуулах, төрөлгүй үгийг төрүүлэх зэрэг нөр төвөгтэй бүтээлийг нас биеийн алжаал, бичгийн төхөөрөмжийн дутууг үл ойшоон туурвиж сууна. Мөн завсарт нь онгодлосон яруу найргийг (эх барьж авна) тэмдэглэсээр байна.

В.Батсайхан

Жигмидийн Дэмбэрэлд зориулав

Эзэн Чингисийн
 Дүрийг буулгаж
 Эрхт тэнгэрийн
 Заяаг дээдлэж
 Хаан Чингэсийг
 Дүрслэн мэндэлсэн
 Хархүүгийн нэр нь
 Дэмбэрэл
 Хажууд нь би
 Суулаа
 Хараад ихэд
 Гайхлаа
 Эзэн Чингэсийн
 Өөдөөс харсан

Эрхэм зочин
 Шиг нь санагдлаа
 Хаан түүнтэй
 Эн зэрэгцэж
 Харин би
 Дээгүүр зантай суулаа,
 Идэр нас
 Эр зориг хоёроор
 Эгнээнд нь багтаж
 Явалцсан шиг байлаа
 Энэ хорвоог
 Донсолгон чичрүүлж
 Эрхэндээ авахыг
 Үзсэн шиг саналаа
 Зэрэгцэн явсан
 Зэв чонотой чинь
 Зэвс сумнаас
 Айхгүй сөрлөө би,
 Түмэн дайсанд
 Зам татуулан ирж
 Түүхийн хуудсанд
 Нэрээ үлдээсэн сэн
 Долоон зууны
 Нас сүүдэр зооглосон
 Довтлох шонхорын
 Харцаар хаантан
 Дорно дахины
 Сүмбэр уул нь болж
 Домог туульсийн
 Оргил болон авай ...
 Хаан Чингэсийг
 Дүрслэн төрсөнд тань
 Халуун цусан
 Нэг байгаад тань
 “Алд бие минь
 Алдарвал алдраг,
 Аху төр минь
 Бүү алдраг” гэсэн
 Санаа нэг
 Энэ андгайд бид
 Салашгүй бат
 зүрхэн холбоотой
 Байн байн
 Баяр хүргэж
 Бардам санахын
 Галаа асаалаа!
 Тэмүүжин та
 Хэзээ цагт ч гэсэн
 Тэнгэрийн дор
 Мөнх амьдарна!

(Доголон Төмөрлин ёслол), Даржаа 1995.1.16
**Байгалийн голомтот халдварт өвчинтэй
 тэмцэх Үндэсний төвийн ахмад биологич,
 Эрүүлийг хамгаалахын тэргүүний ажилтан
 Жигмэдийн Дэмбэрэлийн шүлгүүдээс**

Хүний үг юмуу гэтэл өвөг дээдсийн эрхэм нэр болон уламжлагдсан байдаг. Ямарч атугаа хүн гэдэг монгол туургатны үг нь олон мянган жилийн тэртээд мэндлээд Хүннү гүрний нэр болж, улмаар хүн төрөлхтний эрдэмзүй /ш/у/-н нэршил томъёо болж, Латинагар – humanus-homo sapiens гэсэн хэллэгийг оросоор /разумный человек/ хэмээн хөрвүүлсэн нь монголын хүмүүн, хүн тэргүүтэнтэй зүйцэж байна.

Эгэл хүмүүн энэ тухай сонсоод та ямар ч болов энэхүү сонин сэдэв, зохиож буй толь тэргүүтнээн гаргатлаа амьд байх ёстой шүү! Хэн ч гаргаагүй орхигдож мэднэ. Харин та заавал гарга хэмээн амьдын захиалга өгөв. Энэ захиалга бол монголыг цаашид захирагч ерөнхийлөгч буюу амь амиа хөөсөн мэргэжлийн эрдэмтдийн үг биш хээрийн тохиогч хамгийн энгийн эх орончдын гаргаж хэлсэн чин зүрхний итгэл захиалга юм. Би бол дараа төрлийн 8 настныг төрүүлэх бэлтгэлд сүнс тээж явах 80 гарсан өвгөн боловч уг захиалга итгэлд урамшиж энэхүү сэдвийг чармайн тэрлэв буй нь энэ.

Уг сэдвээн цаашид нутлан өгүүлбээс:

Нэгд=Монгол үндэстэн холимогууд Человек, люди/-г humanus хүн, күмн, человекийг күүнэ, күмнэ, гэхийд буриадууд /человек, люди/-г хүн гэж толилжээ. Эгүүнчлэн=Венгр унгарыг, орос-англи тольд: Hungarion гэснийг нь хунгар гэж кириллээр дуудмаар. Намайг балчир байхад аав манай нэгэн төрлийн Хүнхээрийн хаант улс, баруун хойт зүгт байх ёстой гэж ярьдаг нь /хя-унгар-венгр-г хэлсэн бололтой. Аав Богд хаант улсын үеийн бичээч, түшмэд хүн байсан юмдаг. Унгар-венгр гэсэн нэр нөгөө л хүн-hun гэсэн үг авиа байх шиг.

Англиар

Человеческий-г human

Ч-кая приоод – human nature

Человечество-Numanicty, mankind гэжээ. Дээрх баримтаас үзэхэд Монголын хүний хүмүүн, хүннү хүмүүс гэдэг үг, үгийн хувилбарууд нь дэлхийн эрдэмзүй /ш/у/-н бичиг тольд: нийтлэг хэллэг болсон нь тодорхой.

Хоёрт: Дээрх санааг давхар нуглах үг бас байна гээч. Учирлавал орос тольд гуманизм /лат- humanus-человеческий, человеческий/ монголоор бол – хүнлэг ёс, энэрэнгүй ёс, энэрэл, нигүүсэл гэх.

Мөн англиар: гуманизм - (хүмүүндэл)-г humanism, гуманиет /хүнч хүмүүнлэгч/-г humanist.

Эдгээр нь миний мэдрэмж судалгаагаар бол: хүмүүндэл, хүнлэг, хүмүүнлэгийн гэж эрдэм зүй /

носуха/-н үүднээс бичиглэх болно.

Гурав. Гадаадын бусад эрдэмтдийн сэтгэхүйд ч мөн ийнхүү мэдрэмж төсөөлөл байдаг бололтой. Эрдэмтэн Ю.Кручкин Хүн-человек, люди, хүннү-хунны, гуны, гэж бичиглэжээ.

Дөрөв. Ер нь Түрэг, Энэтхэг, Англи болон АНУ мэтчилэн гадаад улс, харь хүмүүсийн сэтгэхүйд энэхүү өгүүлэлтэй адил мэдрэмж төсөөлөл байдгийг баримт харуулж байна. Тэгээд ч Европныханы ахуй эдлэлүүд манай нутгаас олдож байгаа нь Монгол мөн тэрчлэн тэдний үгийг морины хурдаар баяжуулсан үг латин, перс, орос болсныг гайхах зүйлгүй ээ.

Иймээс Монгол үндэсний хүн гэдэг үг хүн төрлөхтний нийлмэл алдар нэр болсныг нээн өгүүлж буй урам, мөн монгол-хүннү гүрний 2220 жилийн ой тохиож буй давхардсан бахархлаар онгодлосон “Алдартан” шүлэгээр монгол түмэнтэйгээ мэндчилэн та нартаа баярын бэлэг барьсугай!

Хүн алдартан

Хүмүүн төрөлхтний бүүрслээс цолгорсон
Хүннү гүрний ивлэсэн эрсүн
Хадган цэлхэрийн илгээсэн илчин
Харвист шимтнээс сүеээлсэн алим
Хүн төрөлхтний алдарын титэм
Хөх тамгатай та нараан бахдан дуулнам би
Сүүн цагаан идээгээн цөрөмлөсөн
Сорлог бэлчээр сэлбэн амтласан
Сүлд хийморион харцагалан дэрвүүлсэн
Сүргээн хураажу монголоон төржүүлсэн
Хүн төрөлхтний алдарын титэм
Хөх тамгатай та нараан бахдан дуулнам би
Тив дэлхийхэнтэй мэндчилэн нөхөрлөсөн
Даяаршлын үүдийг анхлан нээсэн
Тармаг армаг зожигуудыг эвсүүлсэн
Давилуун хөөрүүг хазаарлан номхотгосон
Хүн төрөлхтний алдарын титэм
Хөх тамгатай та нараан бахдан дуулнам би
Өрх голомтондоон гал таслаагүй
Өв соёлоон өөлжү хашгираагүй
Мянган мянганы мөлжүүрийг даажу
Мянга мянганыг туулсан нүүдэлчин
Хүн төрөлхтний алдарын титэм
Хөх тамгатай та нараан бахдан дуулнам би
Чингэслэг эздийн шимтлэг хусам
Цэлмэг тэнгэртний оюунлаг удам
Цахимлаг үйлстний бүтээлийн цалам
Цараалаг хараатны алдарын титэм
Наран мишээх
Хүн чулууг урласан
Наадан цэнгэх
Хүннү монголын сүнс
Хөх чоно улих нь энэ!

2011-02-28

Humanus-homo

Монгол үг

Хүн төрөлхний эээр эвцүүлсэн
Хаан Чингэсээрээн бахархдаг атлаан
Хүн төрөлхтний алдар болсон
Хүнлэг оюунаараан бахархах бусуу!
Алс нүүдлийн замд ойшоогдон
Айл хүмүүсийн тархинд хөөөлсөн
Ачлаг монгол үгэндээн урамшисан
Айлгальг минь болгоон соёрхмуу!
Энэ бол үгийг төрүүлсэн монголчуудын бахархал
Үнэнийг учирласан миний ч бахархал

Би тэнгэр тамгатай

Хүн төрөлхтний үймэх тэртээд
Хүлэг морьдын хурдлах төвөргөөнд
Улаан залаагаараан түмнээн хурайлж
Ул ээтнээрээн замбуулинг жийж сэрээсэн
Тиймээ
Эх гүрнийхээн эмхрэлийн төлөө
Эвэр нумаан эвшээлгэж харвасан
Их монголынхоон энхжлийн төлөө
Эмээлт хүлгээн сойж довтолсон
Би
Хөх тэнгэрэн тамгатай
Хөвчин дэлхийд мөртэй
Монголоон хураасан баринтаг
Мориор гишгүүлсэн арандаг
Ангалдаж нүүлгэсэн сүмны шарх
Амьдаараа хэрчүүлсэн алаг мах
Азын дөрөвт боссон бэрх
Азийн цээжинд цохилсон зүрх
Тиймээ
Амарчлан мэндлэх хэл зээлэхгүй
Айл хөршөөсөө хил зэлгийлэхгүй
Амьсгаа хураасан ч сүнс төөрөхгүй
Адбиш үйлсдээн сөс халирахгүй
Би
Ариун тэнгэрэн тамгатай
Аваргын дархан мэхтэй
Аавын алганы амттан
Ээжийн сүүний шимтэн
Бусдаас булааж гуйж аваагүй
Бурхны мутарласан хөх ташаатан
Өвгөдийн өмөөрч өвлөсөн хишигтэн
Өвтэгш буяныг хүртэх төөрөгтөн
Тиймээ
Зулайд нь нар жаргаагүй туургатан
Цусанд нь хир суугаагүй угсаатан
Түүхийн хүрдэнд няцраагүй нуруу
Түймрийн нурманд мултраагүй туруу
Би
Асар тэнгэрэн тамгатай

Атар газран үүштэй
Хорвоод зартай монгол
Хойшид ч тартай хангал
Инээмсэглэлд нуусан өс дийлээгүй
Итгэлд хуйлсан мэс даагаагүй
Орчлонд морион сүлдэлсэн хүмүүн
Од гарагт мөрдөн сийлсэн дархан
Тиймээ
Тив тэвхлэн шилээн харуулсан ч
Тэнгэрлэг толбоны цараа арилаагүй
Харийн мүглэнд гол тасарсан ч
Хан голомтондоо гал таслаагүй
Би
Аянган тэнгэрэн тамгатай
Соронзон гүр тулгатай
Цулбуураан өргөсөн малчин
Хуураан хөглөсөн туульчин

Хаан Чингисийн дугуйлсан хана
Хамаг монголын өлгөсөн унь
Эрэлхэг нүүдэлчдийн төвхнүүлсэн гар
Эзэнлэг бидний тэргүүлсэн төр
Тиймээ
Есөн эрдэнийн эх орон маань
Ерөөлөөр заяасан төгс аминдэм
Есөн эрдмийн их монгол маань
Ертөнцийг шүншиглэсэн өлчир шимэндэм
Би
Цэлмэг тэнгэрэн тамгатай
Цэцгэн мандалд үүртэй
Бөртэ чонын бэлтрэг
Гоо маралын янзага
Би тэнгэр тамгатай

(Зохист сонинд гарсан)

Ховд-Улаанбаатар

1991-11-08

Түшээ

Урлаг соёлын түшээ
Улс үндэстний түшээ
Тив дэлхийн түшээ
Тэнгэр газрын түшээ
Түшээгийн түшээ
Түшээнэр гэж байна уу
Алдаж оносон ардын намынхан
Ардын хувьсгал хийсэн нь үнэн
Алдаагаа засан ухаардаг намынхан
Ардчилалыг сэдсэн нь бас үнэн
Морьтон түмнээн зуунд хөтөлсөн
Моторт эриний жолоог атгуулсан
Монгол ардын ийм л намынхан
Түмний түүчээ
Төрийн түшээ хэмээн
Хамбуур хүлээсэн ханз татан
Харгис бүрэлгэгчийг халз цохисон
Хамаг монголын голомтыг хамгаалсан
Хааны нутгийн монгол түмнээн

Монгол туургатны түшээ
Монгол төрөлтийн түшээ хэмээн
Онгирыг биш ёс төрөөн эрхэмлэх
Огоорлыг биш өв соёлоон дээдлэх
Хожимдлыг биш хурд хуваан түрүүлэх
Хоосролыг биш баялагаан бүтээх
Ийм л намынхан ийм л олонд
Их монголынхоон заяаг даатган
Итгэл зүтгэл бүхнээн дээжлэн
Зуун мянган сунгааны магнайд
Цулбуур юугаан өргүүлэн явахыг
Улс гүрнүүдийн айргийн манлайд
Үйлс оюунаараа гоцлон явахыг
Билэгдэн ерөөж
Түшээгийн түшээнэр хэмээн
Та нарыгаа хүндэтгэн цололж

2004-03-01

Нян хоруус

Одтой тэнгэрт ч бий
Очтой дэлхийд ч бий
Арслан халиманд ч бий
Алим жимсэнд ч бий
Аюулт нян хоруу
Ахуйг эзэмшинэ оршино
Амьсыг сорчлон иднэ
Алтан нарнаас нян цэрвэнэ
Аранзал галаас нян цэрвэнэ
Айраг исмэлээс нян цэрвэнэ
Ариун бүхнээс нян цэрвэнэ
Цэвэрч хүмүүст үл довтлоно
Чийрэг биесд үл халдана
Цээргүй заваанаас үл сална

Нян хоруу нь
Бурхны зараалаар ажлаад ч байх шиг
Буруу зөвийг дэнслээд ч байх шиг
Буурай заазыг нядлаад ч байх шиг
Байгалийн оёгийг эмнээд ч байх шиг
Хоруу нян бичилтийг
Хэргийн нууц ноёнтон
Хэнгэргийн дохиур гэлтэй
Байгалийн цагдаа ч юмуу гэлтэй
Байгалийн яргачин ч юмуу гэлтэй
Байгалийн эмч ч юмуу гэлтэй
Байгалийн манаач ч юмуу гэлтэй
Арай ч тоглоом бишээ
Арай ч шоглоом бишээ
Аргагүй л албатан ажгуу
Нянгийн сүрэгт лав чоно бий
Нянгийн хотонд лав банхар бий
Нянгийн цэрэгт лав жанжин бий
Нянгийн сүнс лав хүн нян байх
Нүдэнд үл өртөх

Шүүрэнд үл торох
Шударгуу эрлэг гэлтэй
Улаанбаатар хот 2000-10-19

Авралын элч

Амьд байгалийн онош тавиад
Ахуй орчлолнг шинэчлэн явнаа
Амьтан хүнээ ачлан сэргийлээд
Алсын замдаа хурдлан явнаа
Багаараан бид нар
Барцдыг арилгана
Багаараа бид нар
Баясгаланг төрүүлнэ
Амь дүйсэн түгшүүр аваад
Авралын дуудлаганд гоцлон явнаа
Эмгэгт биесийг тахлаас авраад
Эрүүл энхийг билэглэн явнаа
Багаараан бид нар
Барцдыг арилгана
Багаараа бид нар
Баясгаланг төрүүлнэ
Сая сая хортныг сөрөөд
Сав шимийг ариусгаан явнаа
Бум буман хүнийг хамгаалаад
Буянт үйлсийг дархлан явнаа
Багаараан бид нар
Барцдыг арилгана
Багаараа бид нар
Баясгаланг төрүүлнэ

(Төрийн соёрхолт, Урлагын гавьяат зүтгэртэн
Б.Шарав аяыг зохиожээ) Улаанбаатар
2001-01-31

Хөөрхий мэргэжилтнүүд минь

Мөлжүүр сайтай хүзүү
Улжуур бөхтэй амь
Айл гэрийн түшиг
Албан газрын нүнжиг
Хөөрхий мэргэжилтнүүд
Өл даадаг ат
Шөл гардаг яс
Том даргын шимийн юм
Тойм даргын амин дэм
Загас агнуурын гүн цээл
Жараахай бойжуурын гүехэн урсгал
Хөөрхий мэргэжилтнүүд
Өгсөхөд шат
Өнхөрхөд хивс

Гавалдаан ухааны ундратай
Гартаан урын дүйтэй
Зүрхэндээн зүтгэлийн дөлтэй
Хөөрхий мэргэжилтнүүд
Мэдлэгийн хан
Мэдээллийн сан
Зүгээн алдаж төөрдөггүй
Зүсээн хувиргаж уравдаггүй
Алдар хөөж жороолдоггүй
Амиан бодож яргадаггүй
Хөөрхий мэргэжилтнүүд
Хүмүүнлэг мөстөн
Хүмүүжмэл сүстэн

Ихэмсэг зан багатай
Бага зан ихтэй
Алдсын зам богинотой
Амжилтын зам урттай
Хөөрхий мэргэжилтнүүд
Хөрвөн бойжигсод
Хөвөө хураагсад

Албандаан уургын морин
Аминдаан чөдрийн морин
Төрөөн тархиндаа залсан
Түмнээн зүрхэндээ тээсэн
Хөөрхий мэргэжилтнүүд
Хур их бүтээлтэй
Нөр их авьяастан

Зулай дээрээсээ жавтийтай
Зулаг талаасаан өргөстэй
Зоо нуруундаа тэнхээтэй
Зовлон даахдаан гаажтай
Хөөрхий мэргэжилтнүүд
Ажлын даачаа
Ачааны түүчээ

Төрийн нөмөр бараадан
Түмний төлөө зүтгэсэн
Жаварт жиндсэн болжмор
Шуурга сөрсөн бүргэд
Хөөрхий мэргэжилтнүүд
Үерийн хаалт
Үндэсний нээлт

Өөрийн юм өргүй ч гэсэн
Өлчир юм давгүй ч гэсэн
Ухаан сэлбэн ундаалмаар
Урам хайрлан хүндэлмээр
Хөөрхий мэргэжилтнүүд
Үйлсийн гараа
Бүтээлийн бариа билээ

Улаанбаатар хот
1990-08-11

Ариунзүй эрүүл ахуйн
Анд нөхөд ачат олондоон!

АРИУН АХУЙН БУРХАД

Ажил үйлсийн гэгээн хойморт
Аз заяагаар учран золгосон
Ариун зүйн бурхад та нар минь
Амархан сайн байцгаана уу
Олон буянтныг төөрүүлсэн
Олон нүгэлтнийг төрүүлсэн
Буянтаи биш
Булай амьтан хэмээн жичлүүлсэн
Элбэрэлтэн биш
Эрлэг зэрлэг хэмээн чичүүлсэн
Эрүүл ахуйн цэрэг явлаа би
Эртлэн сэргийлэхийн дарга байлаа би,
Социализмын үед соёолж ургасан
Ардчлалым үед амиа тээсэн
Холгосон үеийн хогийг шүүрдсэн
Хонжооны үеийн замыг цэвэрлэсэн
Анхны ариутган цэвэрлэгчид
Анхны ахуйг эрүүлжүүлэгчид
Минь-ээ!
Өнөөдөр
Та нарыгаа хараад баярлалаа
Өчигдөрийн

Зөв байсныг сонсоод баярлалаа
Шав тависны төлөө
Сайшаан өргөмжлөсөнд баярлалаа
Нүгэлтнийг биш.
Буянтныг төрүүлсэндээ баярлалаа
Халдваргүйтгэгч гэдэг чинь
Хоруус нянгийн эрлэг биш үү!
Мэрэгчгүйтгэгч гэдэг чинь
Мэрэх хортны эрлаг бишүү!
Шавьжгүйтгэгч гэдэг чинь
Шимэх бирдийн эрлэг бишүү!
Эрүүлжүүлэгч гэдэг чинь
Эмгэгт очогийн эрлэг бишүү!
Аливаа нэгийг биш
Ахуйн ариуны төлөө зүтгэсэн
Үлгэр зөгнөл биш
Үнэнхүү эрүүлийн төлөө зүтгэсэн
Монголыг бүүрэгнээс чөлөөлөгч
Морьтныг хуурснаас чөлөөдөгч
Айлыг хортноос өмгөөлөгч
Ахуйг бичилтнээс өмгөөлөгч
Ариун ахуйн догшид та нартаа
Аз хийморь эрүүлийг хүсэн ерөөе!

Улаанбаатар
2003-10-24.

Andante non troppo $\text{♩} = 53$

Voice

Амьд бай галд о нош та

Piano

5

виад а хуй орч лонг шинж лэн яв наа

9

амь тан хү нээс ач лан сэр гий лээд ал сын зам даа

13

хурд лан яв наа ба гаа раа бид нар

17

бар цадыг арил га наа ба гаа раа бид

20

нар баяс га ланг те рүүл нээ.

Авралын илч

Шүлгийг Ж.Дэмбэрэл,

Ая төрийн соёрхолт, урлагын гавьяат зүтгэлтэн Б.Шарав

Амьд байгалаараа онош тавиад
 Ахуй орчлонг шинэчлэн явнаа
 Амьтан хүнээ ачлан сэргийлээд
 Алсын замдаа хурдлан явнаа
 Багаараа бид нар
 Барцадыг арилганаа
 Багаараа бид нар
 Баясгаланг төрүүлнэ

Амь дүйсэн түгшүүр аваад
 Амралын дуудлаганд гошлон явнаа
 Эмгэг биесийг тахлаас авраад
 Эрүүл энхийг бэлэглэн явнаа
 Дахилт
 Сая сая хортныг сөрөөд
 Сав шимийг ариусган явнаа
 Бум буман хүнийг хамгаалаад
 Буянт үйлсийг дархалан явнаа
 Дахилт